

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ
ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.18.575 Диссертациялык кеңеш

УДК: 82.894.341
Кол жазма укугунда

**КАЛМАТОВА ВЕНЕРА МАМАТБЕКОВНА
СҮЙӨРКУЛ ТУРГУНБАЕВДИН ПОЭТИКАЛЫК
ДҮЙНӨСҮ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2018

Диссертация Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Исаков Каныбек Абдываситович

Расмий оппонеттер: филология илимдеринин доктору, доцент
Тиллебаев Садык Алаханович

Филология илимдеринин кандидаты
Шамшиев Бекташ

Жетектөөчү мекеме: Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
кыргыз адабияты кафедрасы
Дареги: 715600, Жалал-Абад шаары, Ленин
көчөсү, 57

Диссертация 2018-жылдын 25-декабрында саат 15.00 до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.18.575 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги:720071, Бишкек ш., Чүй проспекти 265а.

Диссертация менен КР УИАнын борборлоштурулган илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265а.

Автореферат 2018-жылдын 26-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз поэзиясы XX кылымдын 60-жылдарында тематикалык жактан болсун, стилдик жактан болсун мурда болуп көрбөгөндөй өсүшкө ээ болду. Мунун сырткы себеби – ошол мезгилдеги коомдук турмуштагы, илим менен техникадагы өзгөрүүлөр, адам баласынын космоско көтөрүлүшү ж.б. тарыхый окуялар; ал эми ички себеби – орус тилин дурус өздөштүргөн, ошол кездеги жалпы советтик адабияттагы жаңыланууларды улуттук поэзияга алып келүүгө далалат кылган, орус жана дүйнөлүк адабиятты окуп гана калбай, алардын айрымдарын кыргызча которгон жаңы муундун келгени менен түшүндүрүлөт. Дал ушул «генерацияга» жаш акын катары Сүйөркул Тургунбаев да аралашып өзүнүн поэтикалык дүйнөсүн кыргыз окурманына ачып берүүгө бүтүндөй өмүрүн жумшады. Андан бери акын поэзия ааламында тынымсыз түйшүк тартып, жарым кылымдан ашык мезгил ичинде кыргыз тилинде тогуз ыр жыйнагын чыгарды, алардын айрымдары орус жана башка тилдерге которулду, өзү жети китепти которуп, кыргыз тилинде окурмандарга тартуулады. Адабият таануу жана адабий сын багытында да эки китеби жарык көрдү. Акындын узак мезгилди ичине камтыган чыгармачылык жолу, анын изденүүдөн жаралган поэтикалык табылгалары, ыр-поэмаларындагы салттуулук менен жаңычылыктын карым-катышы, котормолорунун жана адабий сындарынын жеке чыгармачылыгына тийгизген таасири, тематикалык, стилдик бөтөнчөлүктөрү кеңири тарыхый, маданий окуялардын, адабий процесстин алкагында кеңири жана терең, ар тараптуу иликтөөлөрдүн объектиси болуш керек эле, тилекке каршы, андай изилдөөлөрдүн ушул күнгө чейин жоктугу биздин изилдөөбүздүн актуалдуулугун айгинелейт.

С.Тургунбаев жараткан чыгармаларды жанрдык-тематикалык жактан талдоо, акындын чыгармачылык эволюциясынын этаптарын аныктоо, поэзиясын эң биринчи кезекте кыргыз акындарынын чыгармалары менен салыштыра кароо, экинчиден, жалпы советтик адабияттын контекстинде баа берүү, жалпысынан анын улуттук поэзияда турган ордун, чыгармачылык жолундагы ийгиликтери менен мүчүлүштүктөрүн бирдикте ырааттуу изилдөө кыргыз адабият таануусунда күн тартибинде турган маселелердин бири. С.Тургунбаевдин ыр китептерин талдоосуз кыргыз поэзиясынын кийинки жарым кылымдагы өсүш тенденциялары, тематикалык, жанрдык-стилдик эволюциясы, көркөм-эстетикалык динамикасы толук болбой калат, демек, биздин иште бир акындын чыгармачылык жолу гана талданбастан, улуттук поэзиянын узак мезгилди ичине камтыган өсүү жолу да белгиленет, бул болсо кыргыз адабият таануу илиминин өнүгүшүнө дагы бир аз болсо да салымын кошот деген ойдобуз. Акындын чыгармачылыгы тууралуу ар түрдүү пикирлер айтылып, китептерине рецензиялар жазылып келгени менен (К.Байжигитов, Ж.Бөкөшев, К.Даутов, О.Ибраимов, Т.Колдошев, К.Матиев, А.Муратов, Э.Нурушев, С.Станалиев, Б.Шамшиев, А.Эркебаев ж.б.) алар келки-келки болуп, ушул мезгилге чейин анын

чыгармачылыгынын калыптануусу, ага таасир эткен факторлор, акындык өсүүсү, таасирлери системалуу түрдө, диссертациялык, же монографиялык планда изилденбеген. Биздин бул изилдөө ошол жагынан алгачкы аракет болгондугу менен да актуалдуу.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн негизги максаты – С.Тургунбаевдин чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн, анын ыр-поэмаларынын тематикалык, идеялык-көркөмдүк наркын кыргыз поэзиясынын контекстинде талдоо жана баалоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

- С.Тургунбаевдин акын катары калыптанышына таасир эткен факторлорду, анын алгачкы жыйнактарындагы изденүүлөрдү жалпы советтик жана кыргыз адабиятынын алкагында аныктоо;
- акындын поэтикалык дүйнөсүнүн улуттук адабият таануу жана адабий сындалгы ачылыш тарыхын талдоо;
- С.Тургунбаевдин чыгармачылыгындагы салттуулук менен жаңычылыктын карым-катышын, турмушту поэтикалык чагылдыруудагы өз алдынчалыгын ачып берүү;
- акындын чыгармачылык өсүүсүнө анын адабий сынчылык жана котормочулук ишмердүүлүгүнүн тийгизген таасирин аныктоо;
- С.Тургунбаевдин ыр-поэмаларындагы эпикалуулук менен лирикалуулуктун катышын, таасирин анализдөө;
- акындын поэзиясындагы образдуулукту, стилистикалык өз алдынчалыкты жана аны түзгөн каражаттарды талдап, баа берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- С.Тургунбаевдин поэтикалык дүйнөсү илимий-теориялык жактан жалпыланган түрдө кыргыз адабиятында алгачкы жолу адабий-теориялык багытта, ырааттуу, толугураак талдоого алынат;
- акындын чыгармачылык индивидуалдуулугу кыргыз адабиятынын соңку жарым кылымдагы өнүгүшү менен бир катарда, улуттук адабияттын, зарыл учурда жалпы советтик поэзиянын контекстинде анализденет;
- С.Тургунбаевдин тематикалык-идеялык, поэтикалык-стилдик изденүүлөрү, андагы ийгиликтери жана мүчүлүштөрү эволюциялык планда көрсөтүлөт;
- акындын ыр-поэмаларындагы салттуулук менен жаңычылыктын, эпикалуулук менен лирикалуулуктун катышы көркөм тексттердин мисалында талданат;
- акын катары С.Тургунбаевдин чыгармачылык өзгөчөлүктөрү аныкталып, анын кыргыз поэзиясындагы ээлеген орду белгиленет.

Изилдөөнүн теориялык мааниси:

Диссертациялык изилдөөбүздүн теориялык мааниси – С.Тургунбаевдин жарым кылымдык чыгармачылыгынын жалпы

эволюциясы көрсөтүлүп, ийгиликтери, кемчилдиктери башка акындарын ыр-поэмалары менен салыштырылып белгиленгендигинде; акындын чыгармачылыгы ал жашаган мезгилдеги жалпы коомдук ойдун өнүгүшү, өлкөдөгү социалдык өзгөрүүлөр, адамдардын кулк-мүнөзү, менталитети, философиялык көз караштары менен бирге комплекстүү иликтөөгө алуу аркылуу теориялык маанилүү маселе катары баа берилгендигинде.

Изилдөөбүздүн практикалык мааниси – диссертацияда айтылган тыянактар, сунуштар кыргыз адабият таануусундагы улуттук поэзияны, анын ичинде С.Тургунбаевдин чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө, кыргыз адабиятынын тарыхынын курсун кайра иштөөдө, жогорку окуу жайларынын жана орто мектептердин окуу программаларын, окуу китептерин, окуу-методикалык колдонмолорун жазууда пайдаланылат. Жогорку окуу жайларында атайын курстарды жана семинарларды өтүүдө, акындын чыгармачылык жолун изилдөөдө колдонулат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы:

Кыргыз жана дүйнөлүк адабият таануу илиминин жетишкендиктерине негиздеп, акын С.Тургунбаевдин чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, анын ырларынын, поэмаларынын идеялык-тематикалык, стилдик бөтөнчөлүктөрү, образдуулукту түзүү каражаттарды кеңири, ырааттуу ачып берилгендигинде.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. С.Тургунбаев – XX кылымдын 60-жылдары кыргыз поэзиясына аралашып, жалпы советтик адабиятта болуп жаткан кыймылды табигый таланты жана профессионализми менен өздөштүргөн акын.

2. С.Тургунбаев – салттуулук менен жаңычылыкты бирдей колдоно билген кыргыз поэзиясында өзүнүн орду бар, оригиналдуу сүрөткер.

3. С.Тургунбаевдин акындык жетилүүсүндө адабий сын жана котормо ишмердүүлүгүнүн таасири чоң болгон.

4. С.Тургунбаев – чыгармачылык диапозону кең, эстетикалык табылгалары мол, ырларынын философиялык ой толгоолору терең, граждандык пафосу күчтүү акын.

Диссертациялык иштин апробацияланышы: Диссертациялык иштин негизги материалдары жана жоболору Ош мамлекеттик университетинде, жана башка окуу жайларында өткөрүлгөн илимий конференцияларда баяндалган жана ушул эле жогорку окуу жайларынын кыргыз адабияты кафедрасында талкуудан өткөрүлгөн.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Диссертациялык иштин жыйынтыгы боюнча 10 макала жарыяланып, эл аралык конференцияларда докладдар жасалды.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, үч главадан жана алардан келип чыккан тыянактардан, жалпы корутундудан жана сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (199) турат. Көлөмү – 166 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугуна негизделип, изилдөөнүн максаттары менен милдеттери берилген, илимий жаңычылдыктары, теориялык жана практикалык маанилүүлүгү көрсөтүлгөн. Коргоого коюлуучу негизги жоболор аныкталып, изилдөөнүн материалдарын апробациялоо жана анын түзүмү жөнүндө маалымат берилген.

Биринчи глава «С.Тургунбаевдин чыгармачылык башаты 1960-1970-жылдардагы кыргыз поэзиясынын контекстинде» деп аталат. **«Акындын чыгармачылык эволюциясы: салттуулуктан жаңычылдыкка карай»** деген биринчи бөлүмүндө акындын чыгармачылык башаты, ага таасир эткен факторлор, жыйнактары жөнүндө сынчылардын ой-пикирлери талданат. Сүйөркул Тургунбаев – кыргыз поэзиясына XX кылымдын 60-жылдарында келип кошулган акын, анын адабиятка келип кошулушу да ошол жылдагы көптөгөн калемдештерине окшош: Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетинде окушу, андан соң бир аз айылда иштеп, шаарга келип, илим, басма сөз тармактарында эмгектениши. Бирок анын бир өзгөчөлүгү ыр жазуу менен бирге эле Токтогул Сатылгановдун чыгармаларына текстологиялык талдоо жүргүзгөн адабиятчылыгы жана адабий процеске батыл аралашып, өз ой-пикирин жазган сынчы катары калыптанышы. Демек, ал поэзиянын теориялык-эстетикалык маселелерин да, акындардын тажрыйбаларын да бир топ мыкты өздөштүрүү менен чыгармачылыгын калыптандырды.

Ал адабиятка келген мезгилде Ч.Айтматовдун даңкы кыргыз адабиятын дүйнөгө таанытып, С.Эралиевдин, Р.Рыскуловдун космостук поэмалары, ырлары бүткүл союздук окурмандарга тарап, жаш акындардын көңүлүн буруп турган. Кыргыз поэзиясы болсо дүйнөлүк адабиятты өздөштүргөн, жаңыча багыттагы акындар менен толукталып аткан, алар аркылуу улуттук ыр өнөрүндө салттуу ырдын катарында эркин ыр формасы да өкүм сүрө баштаган. Жалпы союздук адабиятта «эстрадачы» деп аталган жаңычыл акындар Е.Евтушенко, Р.Рождественский, Б.Ахмадулина, Ю.Кузнецова, А.Вознесенский ж.б. адабий процеске, өзгөчө жаш акындарга күчтүү таасирин тийгизип турган. С.Тургунбаев адабиятка мына ушундай «алтымышынчылар» жараткан «дүрбөлөң» менен кошо келди.

Анын дебюту «Бизде баары сүйлөйт» деген ат менен балдар үчүн 1966-жылы жарык көргөн китеби болду. 1967-жылы «Салам, жаш өмүр» аттуу ырлар жыйнагы чыкты. Бул эки китеп адабий сында дээрлик белгиленген да жок. Кыргыз адабий сыны көңүл бурган жана талаш-тартыштарга себепкер болгон анын кийинки китеби «Кечки троллейбус» (1969) деп аталган жыйнагынан башталат. Аталган жыйнак адабий сында жаңы маанай, жаңы интонация, өзүнчө стиль менен жазылгандыгы, өзгөчө андагы эркин ыр формасындагы изденүүлөр, поэзиясындагы философиялык тереңдик белгиленет. Бирок бул изденүүлөр бардык эле сынчылар, акындар, окурмандар тарабынан туура кабыл алынган эмес, муну биз эски менен жаңынын, салттуулук менен жаңычылыктын, катып калган сенектик менен

тажрыйба жүргүзүүчүлүктүн, улуттук чектелгендик менен планетардык ой жүгүртүүнүн табигый карама-каршылыгы деп эсептедик. Мына ошондон кийин акындын «Жарыктын ыры» (1976), «Эки аска» (1982), «Касиет» (1985), «Жылдыз» (1988), «Жарыктын ыры» (1990), «Күндүн көзү» (2005), «Жагалмай канат жапан ыр» (2011) деген жыйнактары басылды. Ушул жыйнактардын ар бири адабий сын да өз баасын алгандыгына, ал китептер тууралуу кайсыл адабиятчылардын кандай пикир айткандыгы диссертацияда көрсөтүлдү.

С.Тургунбаевдин чыгармачылыгын изилдеген адабият таануу жана адабий сын материалдарын жалпылап, аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй жанрларга ажыраттык:

1. Жаңы китепке рецензия (Р.Рыскулов, В.Шаповалов, А.Топчуев, А.Абдыкадыров, А.Муратов, С.Тиллебаев, Б.Шамшиев, К.Байжигитов, А.Байбосунوف, Т.Бостонкулов, К.Калчакеев ж.б.).

2. Жаңы чыккан китепке баш сөз («Күндүн көзү» жыйнагына Роза Мукашеванын баш сөзү).

3. Кыргыз поэзиясынын бул же тигил мезгили, бул же тигил акындар тобу жөнүндө обзордук макалаларда акындын чыгармачылыгы тууралуу да сөз кылуу (А.Эркебаев, К.Даутов, О.Ибраимов, О.Сооронов ж.б.).

4. Акындын ырларын философиялык аспектиден философ аалымдар тарабынан талдоо (Ж.Бөкөшев, А.Топчуев, К.Матиев, Ч.Өмүралиев ж.б.).

5. Адабий-философиялык эссе (Э.Нурушев).

6. Акындын жалпы адабий бейнесин ачып, чыгармачылык портретин тартуу (С.Станалиев, А.Муратов).

7. Кыргыз адабияты, кыргыз поэзиясы тууралуу диссертациялык изилдөөлөрдүн айрым фрагменттери (Т.Колдошев).

8. Окурмандардын пикири (Ж.Ташыбеков, Ж.Эсеналиев, А.Курманова ж.б.).

9. «Жагалмай канат жапан ыр» жыйнагын Токтогул Сатылганов атындагы сыйлыкка көрсөткөндөгү талкуунун материалдары (А.Жакшылыков, Т.Мамеев, Ч.Абыкеев, Т.Нурмамбетов, Н.Калыбеков ж.б. акын-жазуучулардын сөздөрү).

10. «Акын акын жөнүндө» дегендей мааракелик ой жүгүртүүлөр (А.Жакшылыков).

11. Акын С.Тургунбаевдин маектеринде өз чыгармачылыгына өзү баа берүүсү, адабият, акын жөнүндө ой толгоолору (Н.Жаркынбай менен «Эл катары жашап келем...», Ж.Адашкантегин менен «Адамдын баарын пир тутам» деген маектешүүлөрү, Б.Чотурованын «Бир сырдуу акын Сүйөркул» деген макаласы ж.б.).

Акындын чыгармачылыгы тууралуу адабиятчылар гана талдап, пикир айтып баа бербестен башка кыргыз акындарынан айырмаланып, анын чыгармачылыгы тууралуу философ окумуштуулар да атайын макала жазышканын өзгөчө белгилеп кетүүгө тийишпиз.

С.Тургунбаевдин чыгармачылыгынын кыргыз адабият таануу жана философия илиминде изилдениш тарыхын талдап келип төмөнкүдөй жалпы

жыйынтык чыгарууга болот: Акындын алгачкы жыйнактарынан тартып эле анын китептери, чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү тууралуу учкай пикирлер айтылып келгени менен анын поэтикалык дүйнөсү монографиялык же диссертациялык планда кеңири изилденген эмес, алардын ичинен акындын акын катары калыптануу процесси, ошол процесстин оош-кыйыштары, акындын чыгармаларынын тематикалык-мазмундук диапозону, анын чыгармачылыгына өзүнүн сынчылык ишмердүүлүгүнүн, өзү которуп жүргөн орус, өзбек, грузин, монгол, казак ж.б. адабияттардын таасиринин оң жактары, чыгармачылыгындагы формалык изденүүлөр, анын ичинде эркин ыр менен салттуу ырдын карым-катышы, кыргыз акындары менен чыгармачылык байланыш ж.б. проблемалар.

Биринчи главанын 2-бөлүмү «Кыргыз поэзиясындагы жаңы толкун: үмүттөр жана ишенимдер» деп аталат. Акындын алгачкы жыйнактарындагы ийгиликтер жана мүчүлүштөр талдоого алынат. «Бизде баары сүйлөйт» жыйнагындагы балдар үчүн ырларда насаатчылык-дидактикалык пафостун күчтүүлүгүн, таанытуучулук багыттары алдыга чыгарын, бала кыялдары юмордук деталдарда көрүнөрүн, жыйнактагы бардык ырлар салттуу уйкаш формада жазылгандыгын, бирок сөз менен иштөөдө акындын али өсүп жетилбегендигин көрсөттүк.

«Салам, жаш өмүр» деген жыйнагы ортозаар жыйнак болуп калгандыгын ошол кезде таланттуу жаш акындардын мыкты жыйнактарынын көп чыгып жатышынан улам байкалбай калгандыгы, анын эркин ыр жаза электиги, тиешелүү деңгээлде теориялык-эстетикалык камылгасынын жетишсиздиги менен түшүндүрдүк жана конкреттүү ырларын («Май ыры», «Чанагынан чубап ал», «Аралап көр Арстанбаптын токоюн», «Пахтакердин ыры», «Тоо көркү», «Атыңдан айланайын Жалал-Абад», «Асыл жер, ак пахталуу Жалал-Абад» ж.б.) талдоо аркылуу оюбузду тастыктоого аракет жасадык.

«Кечки троллейбус» жыйнагынын аталышы оригиналдуу болгондой эле андагы бир топ ырларында жаңыча дем, жаңыча ой жүгүртүүлөр, күтүлбөгөн поэтикалык образдар ишке ашат: «кечки троллейбус атыр жыттанат, упа жыттанат», «жаштыкка шыктанат», «жаш сүйүү жыттанат», «жылдыз болуп жылтылдап», «чөгүп кетем тереңине дүйнөнүн», «чоктой жанып», «кыпкызыл ырга айланып», «ыр канаттуу куш болуп», «көккө чыгамын сызып, чагылганды чап кармап», «ыр жазып булуттарга», «жар салып көктүн тынчтыгын бузуп» ж.б. Акындын бул жыйнагындагы негизги белгиси – ойлорунун тереңдиги, философиялык маанисинин кенендиги экендиги адабий сында да, окурмандар чөйрөсүндө да белгиленди. Мисалы «Футболисттин мүрзөсүндө» деген ыр мындай:

Бүткүл дүйнө калаалары
атын атап дүңгүрөп,
канча шыктар күйүп-жанды,
канча колдор чабылды.
Чабуул баштап, уу-чуу менен,
чагылгандай

сенин тепкен тобундан
канча бекем дарбазалар алынды!

Баары өттү ал шоокумдуу өмүрдүн...
топ кубалап,
топ да сени кубалап,
чарк айланып жер шарын,
зуулап чуркап баратып,
(жашоо деген кан жолдо),
мүдүрүлүп кокустан,
мезгил жетпей чарчадың.

...Эми башка футболисттин
ысмы элге тараптыр,
сени болсо тагдырминтип
топтоголок топ кылып,
Чыкпас, мерес дарбазага камаптыр...

Бул акын тарабынан бир тагдырга бүтүндөй адамзаттын тагдыры сыйдырылган, бир кезде футболист топту кубаласа, кайра топ аны кубалап деп топ менен тегерек жер шары, адам тагдыры ассоциацияланат. Убакыт өтөт, жаштык кетет, кезегинде кол чаап, күйөрман болгон адамдар эми мурдагы футболистти унутушат, анын ордуна башкага кол чабат, бир топ жыл алмашып, ал да унутулат. Ырдагы эң мыкты бүтүм – дарбазага топ киргизген футболисттин эми топтой тоголок болуп, чыгарбас, мерез башка дарбазага камалып калышы.

Бул жыйнактын ийгилиги салттуу кыргыз ыр формасы менен адабиятыбызга жаңыдан аралаша баштаган эркин ыр формасынын айкалышып берилишинде болгон. Ушул бөлүмдө орус поэзиясындагы эркин ыр теориясын изилдөөчүлөрдүн (Ю.Н.Тынянов, Ю.М.Лотман, А.П.Квятковский, А.Л.Жовтис, В.С.Баевский, Ю.Б.Орлицкий ж.б.) пикирлерине таянып, кыргыз адабиятындагы эркин ырдын пайда болушуна, улуттук сөз өнөрүндөгү эволюциясына да токтоло кеттик.

«Кечки троллейбус» топтомунда акын окурман тарабынан күтүлбөгөн сөздөрдү таап, сөзгө сөз кошуп жаңы туюнтмаларды бергендиги («Сүйүү – гүл мезгилдер учурган», «Адамдар – жүрөктүн кабыгы», «Мен түндү чыдабай тыткылайм», «Мен сага жылдыз кармап берелекмин» ж.б.), мындай синтаксистик жаңы конструкциялары, өздүк индивидуалдуу поэтикалык табылгалары анын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп турары жөнүндө да ушул бөлүмдө сөз жүрөт.

Жыйнактын дагы бир өзгөчөлүгү – С.Тургунбаев «Бала», «Бактар куурайт кайрадан бүрдөө үчүн», «Дүйнө», «Футболисттин мүрзөсүндө», «Турмуш», «Дух», «Өмүр» ж.б. ырларында философиялык поэзиянын туундуларын жараткандыгы, анын ой жүгүртүүлөрүнүн интеллектуалдык окурмандарга ылайыкталгандыгы.

Орус эстрада поэзиясындагыдай таасир бул китептеги көптөгөн ырларда учуарын айта кетүүбүз жөндүү:

Акындарга бергиле жайлоолорду,
Акындарга бергиле түрмөлөрдү,
Акындарга бергиле аскар тоону
Акындарга бергиле мейкиндерди.
Деңиздерди бергиле акындарга,
Бүт ааламды бергиле акындарга!

Ыргыткыла деңизге,
Толкун минсин!
Ыргыткыла токойго,
Түнт токойдо

Ач жолборстой каңгып ал
Дүйнө билсин! – дегендей эстрадалык илеп, эмоционалдуу кыйкырык, күтүлбөгөндөй ойлор бул жыйнактын жаңычылыгын көрсөтсө, С.Тургунбаевдин «Акындарга бергиле жайлоолорду» деген саптары жаштардын оозунан түшпөгөн учкул сөзгө айланды.

Ошол эле кезде акынды жалпы хордон өзгөчөлөп бөлүп көрсөтө албаган, траферет ырлар, баарына тааныш кайрыктар бир катар ырларында («Турмушка кумар боломун», «Жолдо», «Нөшөргө», «Кыз жана арча») орун алгандыгын көрсөттүк.

Жыйынтыгында бул жыйнак кыргыз поэзиясына изденүү жолундагы, эркин ырда да, салттуу ырда да өзүн тааныта алуучу, интеллектуалдуу окурмандарга бийик философиялык ойлорду айта билүүгө жөндөмдүү акын келгендигин демонстрациялаган.

Экинчи глава «Акындын поэзиясындагы жанрдык-стилдик өзгөчөлүктөр жана жаңычылдык» деп аталат. Экинчи главанын биринчи бөлүмү «С.Тургунбаевдин философиялык көз караштары жана акындык дүйнө таанымы» деп аталат. Анда XX кылымдын 30-жылдарында эле М.Элебаевдин, Ж.Турусбековдун айрым ыр-поэмаларында салттуу кыргыз ырынан тышкары В.В.Маяковскийдин туурап «тепкичтентип» ыр жазуу пайда болгондугу, 50-жылдардын орто ченинен С.Эралиевдин эркин ырлары жазылгандыгы, анын «Жылдыздарга саякат» поэмасы кандай кабыл алынгандыгы, 1968-жылы «Кыргызстан маданияты» газетасы «Акындарга үч суроо» деген талкуу уюштургандыгы, андагы акындар А.Токомбаевдин, Т.Үмөталиевдин пикирлери тууралуу айтылып келип, С.Тургунбаевдин «Кечки троллейбус» жыйнагынан башталган формалык изденүүлөрүнө мисал катары «Калпакчан жигитке» деген ыры талданат. Андагы метафоралардын пайдаланылышы, каратма сөз менен илептүү сүйлөмдү колдонуп күчтүү сезим менен калпакчанга кайрылуусу, ыр жолдорунун бир сабынын 4, 5, 6 муун болуп келип эле башка саптын 11 муун болуп калышы, уйкаштыктын жоктугу, ыргактын уюштурулушу салттуу кыргыз ырында кездешпеген жаңычылык экендиги айтылат.

Эркин ырдын өзгөчөлүктөрү тууралуу ойлор А.Эркебаевдин, К.Даутовдун, С.Эралиевдин пикирлери менен коштолуп, С.Тургунбаевдин эркин ырдагы эксперименттери менен бирге эле «Кайсыл жак» деген ырындагы салттуулук талданат. А.Осмонов менен С.Тургунбаевдин акын катары жакын жана алыс жактары А.Осмоновдун «Отуз жаш» деген ыры менен анын С.Тургунбаевдин «Өмүргө» деген ырындагы окшош ойлорду ар түрдүү формада интерпретациялоо өзгөчөлүктөрү аркылуу көрсөтүлөт, андан ары «Алыкулдун кечеси», «Алыкул Осмоновдун кечесине», «Акын сөзү» деген ырлар аркылуу эркин ыр жазган С.Тургунбаев салттуу ыр жазган классик А.Осмоновдун таасирин кандай алгандыгы көрсөтүлөт.

Бир топ ырларды талдоо менен биз С.Тургунбаевдин поэтикалык ой жүгүртүүсү үчүн салттуу кыргыз ыры да, эркин ыр да зарыл болгондугун, форма тандоодо акын теманын өзгөчөлүгүн, ыр жазып жаткандагы өзүнүн маанайын, окурмандык кабылдоосун ж.б. факторлорду эске алгандыгын белгилөө менен эки форманы да пайдаланып келгендигин, бирок улам кийинки жыйнактарында эркин ырга көбүрөөк ык койгондугун белгиледик.

Экинчи главанын экинчи бөлүмү «С.Тургунбаевдин поэзиясындагы түбөлүктүү гуманисттик идеялардын көркөм чагылышы» деп аталат. Образдуулук тууралуу философияда жана эстетикада, адабият теориясы боюнча окуу китептеринде, адабият таануу терминдери боюнча сөздүктөрдө, энциклопедияларда, адабий сын боюнча эмгектерде айтылган ой пикирлерди негиз кылып алып, С.Тургунбаевдин поэтикалык дүйнөсүн талдоодон өткөрдүк. Анын «Дөңгөлөктөр» деген ырындагы дүйнөнү образдуу чагылдырууда пайдаланган философиялык метафоралары төмөнкүдөй:

Сен – дөңгөлөк,

Мен – дөңгөлөк,

Жер – дөңгөлөк,

Турмуш дагы – дөңгөлөк ж.б. Дөңгөлөк – бул тегерек нерсе, түз коюп, түртүп койсоң тегеренип кете берет, анын башы да, аягы да жок, айлана гана, мына ошол буюмду акын кайманалаштырып, метафоралаштырып чагылдырып отуруп, ойчулдук менен предметтин жаңыча кырларын ачып берет.

Дөңгөлөк буюм болуудан өйдөгө көтөрүлүп, шарттуу-символикалык образ даражасына көтөрүлүп жетет. Ал болсо оюн терең кылып, интеллектуалдуу окурманга ылайыкташтырат. Дөңгөлөк бул – кыймыл бере турган нерсе гана эмес, ал мен да, сен да, ал да, а түгүл турмуш да, жашоо да, дүйнө да дөңгөлөк. Баарыбыз диалектиканын мыйзамына ылайык кыймылдап дөңгөлөк болуп баратабыз.

Бир ойду туташ туюнтат, туташ окулат, баары системдүү: адамдар – дөңгөлөк, мезгилдер – дөңгөлөк, максаттар – дөңгөлөк, дух – дөңгөлөк. Алар дөңгөлөнүп кайда барат, качан токтойт? Чоң суроо... Мындагы главаларды аралаштырып ийсең, же бөлүп салып цитаталап жиберсең ырдын кунары кетет, анткени автордук ойдогу образ бири-бири менен чырмалышкан логикалык биримдикте, бири-бири менен чырмалышкан

өтмө катар айкашта турат, сөздөрдүн жана алар айтып аткан ойлордун гармониясы сакталат, интеллектуалдык-философиялык, эстетикалык-поэтикалык тереңдикти дал ошол гармония түзөт. Дал ошол гармония акылдын байлыгын, эмоция менен анын жуурулушун шарттап берет да, ырды ыр кылып кармап, окурманга «мына поэзия» деп көрсөтүп берет.

Мезгилдин учкулдугун биз «аккан суудай», «аткан октой», «учкан куштай» деп траферет образдар менен чагылдырып жатсак, акын «бир дегенче миң дөңгөлөп, кайдадыр бир зып-зып этип, кайып барат өңдөнөт» деп образдуу да, таамай да, оригиналдуу да берип жатат. «Бир» дегенче биз – анын ичинде сиз жана мен, ал, дүйнө, мезгил – баарыбыз миң дөңгөлөнүп иет экенбиз. Дөңгөлөк дүйнөсүндө биз колубуздан эч нерсе келбес «өлбө, жаным, өлбөлөп» жашаган бир пенде экенбиз.

Акындын көптөгөн чыгармаларындагы шамалдын, суунун, оттун поэтикалык образдары, күтүлбөгөн салыштыруулары, поэтикалык-стилистикалык каражат катары антитезаны ыктуу колдоно билиши, эркин формада жазгандыктан сырдык сөздөрдү, тууранды сөздөрдү мыкты пайдалана алгандыгы, ойлорду контрасттуу берүү ыкмасы бир топ чыгармалардын мисалында көрсөтүлөт. Поэтикалык речинин уккулуктуулугун, кооздугун, ыргактуулугун сактоодо аллитерация, ассонанс кубулуштарын колдоно билүү чеберчилиги талдоого алынат.

«Эйдос дүйнө» поэмасында жалпы дүйнө, жашоо өзү карама-каршы экендигин төмөндөгүдөй антитеза менен түшүндүрөт:

Жарык, күңүрт
сүйлөөк, дудук
баш аягым туптуюк.
Кайнап, тунуп
Толкуп, дымып
келе жатам эчактан,
өтө берем ушинтип,
бир сөз айтпай түшүнтүп.

Мындагы жарык менен күңүрт, сүйлөөк менен дудук, кайноо менен тунуу, толкуу менен дымуу – баары биригип дүйнөнүн татаалдыгын, ага карата акындын баасын түшүндүрүүчү антитезалар.

Ал диалог формасын кеңири колдонот, мисалы, философ менен Асан Кайгынын («Философ жана Асан Кайгы»), философ менен дыйкандын («Алыш боюндагы сөз»), жарык менен төрт акындын («Жарыктын ыры»), дүйнө, табият, эшиктер менен жандардын («Эйдос дүйнө»), календер, адам, аял менен эки асканы («Эки аска»), үч үндүн («Күндөр жөнүндө диалог») бири-бири менен сүйлөшүүлөрү акындын ырларына бир кыйла философиялык маани берип, турмушту түшүнүүнүн жана талдоонун диалектикалык көп түрдүүлүгүн туура чагылдырып берет. Ырларында диалектилик сөздөрдү колдонушу, бир өңчөй мүчөлөрдү пайдалануу чеберчилиги, кыргыз тилине жаңы сөздөрдүн айкашын кошкондугу (айбарлуу, айкүр, демдүү, жапан дух, жайран калуу, шарпа салуу, шойком,

шойкомдуу дүйнө, шүгүр, чоттуу дүйнө ж.б.) да мисалдар аркылуу бекемделет.

Мына ушул стилдик каражаттары поэтикалык жактан акын тарабынан кандайча иштелип, образдуулукту кандай түзүп жаткандыгы эмгектин ушул бөлүгүндө кеңири каралып, алардын булактары (кыргыз фольклорунун жана акындар поэзиясынын, орус совет акындарынын салттары, өзүнүн чыгармачылык табылгалары) көрсөтүлдү.

«Кыргыз поэзиясындагы эркин ыр түзүлүшү жана С.Турганбаевдин поэтикалык изденүүсү» деп аталган иштин үчүнчү главасынын **«Акындын поэмаларындагы мейкиндиктер жана терендиктер»** деп аталган биринчи бөлүмүндө, поэмалардын өз алдынча көрүнүшү жана идеяны, теманы ачып берүүдө бир максатка биригиши тууралуу ойлор айтылат. Бул проблеманы ачууда негизинен акындын поэмаларынын тегерегинде сөз кылдык. Анын бири – «Бала жөнүндө ыр» аттуу лирикалык элегия-поэмасы. Поэманы талдоонун алдына дүйнөлүк адабияттагы элегиянын табиятын жана тарыхын анализдедик (Рим акындары, Орхон-Эне-Сай, Талас таш жазуулары, Т.Грей, Гёте, Шиллер, Гейне, Гервег, Шлагел, К.Батюшков, В.Жуковский, А.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Некрасов, А.Фет ж.б.), кыргыз элегиясы боюнча Т.Колдошевдин бул поэмага берген баасын мисал катары карадык. Бала жоктуктун арманы же баласыздык темасы боюнча автор фольклорду («Манас» эпосундагы Жакыптын, «Эр Төштүк» эпосундагы Элемандын күйүтү, «Карагул ботом», кошоктор, армандар), элдик төкмөлөр чыгармачылыгын (Токтогулдун баласынын өлгөнүн Корголдун угузуусу, Жеңижоктун «Балам жок» ыры ж.б.) кандайча пайдалана алгандыгын салыштырып чыктык. Мына ошол салттуулукту С.Турганбаев жаңы шарттарда, жаңы поэтикалык каражаттар менен ачып бергендиги көрсөтүлөт. Поэмада окуялар бар сыяктанат, б.а., эпикалуулуктун белгилерин байкайбыз, ал Жангарачтын балдар менен сууга барышы, анан сууга чөгүшү, анын денесин атасынын кармап турушу, көрүстөнгө алып барышы. Бирок бул окуя эпикалык поэмадагыдай жайма-жай өнүгүп, сюжеттин элементтери сакталуу менен баяндалып отурбайт, аларды лирикалык каармандын ички сезимин айтып жаткан учурларда гана туябыз. Андан ары бул чыгарма элегиялык мазмуну, тематикасы, стили жактан А.Осмоновдун «Бөбөккө» деген ыры менен салыштырылып талданат.

Ушул эле бөлүктө анын лирикалык жана эпикалык, лиро-эпикалык поэмаларынын ичинен «Жарыктын ыры» поэмасы, андагы идеялар, образдар, поэтика, Э.Межелейтестин «Адам» поэмасы менен окшоштуктар тууралуу сөз кылабыз. Бул чыгармада космогониялык, астрологиялык, физикалык, метафизикалык, психофизиологиялык түшүнүктөр философиялык-эстетикалык көз караштар менен шөкөттөлгөн, ал – ХХкылымдын соңку чейрегинде европалык, биринчи кезекте орус поэзиясынын таасири аркылуу келген жаңычыл духтагы чыгарма. Ал канчалык европалык аң-сезим, европалык маанай менен жаралгандыгына карабай чыгыштык, кыргыздык колорит көрүнө калат.

Таңкы үрүл-бүрүлдө
жылдыз дүйнө ар жагынан
шарпа салат улуу шоола.
Күн перилер жымындаша
жөнөлүшөт Күн айымды
үйрүлүшүп паанайына,
чачпактарын көтөрүшүп
Чыгат баштап кең жарыкка.

Мындагы «перилер», «чачпактар» накта улуттук поэзиянын сүрөттөө каражаттары, жомоктук-эпикалык поэтика философиялык «батышчыл» поэзиясы сиңишип кеткен.

«Эки аска» поэмасында тарых жана азыркы илимий-техникалык прогресс учуру салыштырылат, андагы эки асканын диалогу, аларга кошулган ар кандай тарыхый учурдагы үндөр чыгарманын татаал поэтикалык архитекtonикасына сиңип, драматизм жана психологизм бул поэманын таасирдүүлүгүн арттырып тургандыгы белгиленет.

«Асман сөз» поэмасындагы космос темасы Р.Рыскуловдун, С.Эралиевдин чыгармалары менен салыштырылат, С.Тургунбаев эркин ырда эркин сүзүп, ар түрдүү планеталарга саякаттап, кыргыздык көз караш менен галактиканы «жайлоом менин», «жылдыз толгон төрүм» дейт, өзүн «жылдыз айдап жүргөн жылкычы» катары эсептейт. Поэтикалык ойду тереңдетүү үчүн Таризлдей зор сүйүү менен Дарежанын издеп Ак Марал планетасына баргандыгы, Санжы сынчынын философиялык ойлору чыгарманын таасирдүүлүгүн, образдуулугун, лирикалык каармандын чабыт мейкиндигинин кенендигин арттырат.

«Эйдос дүйнө» поэмасында Жан, Табият духу, Шайтан эшик, 1-жан, 2-жан, 3-жан, Мезгил, Шайтан ыры, Дүйнө, Аалам чырактары, Чырактар хору, Фазтон ж.б. каармандар ар бири көйгөйлүү кебин айтып, поэмага драмалык-трагедиялык дух берет, бул чыгарманы биз поэма-эскерүү (поэма-память), поэма-эскертүү (поэма-предупреждение) деп атадык.

Макро жана микро космос, байыркы жана келечек, асман жана жер, адам жана кудай, төрөлүү жана өлүү ж.б. түшүнүктөр акындын эркин ырындагы эркин чабыттоосунда бир тизмекке биригип, бир идеяга кызмат кылып, символикалык-ассоциативдик образ түзүп, баары биригип философиялык алкакка түшүрүлөт. Ушул нерселер келип-келип адамга «өзүңдү өзүң аңдап бил, өзүңдү өзүң аңдап билсең гана дүйнөнү аңдап билесиң» деген эскертүүнү берет.

Жогорудагы биз талдоого алган поэмалары менен С.Тургунбаев кыргыз поэзиясындагы кайталангыс өз алдынчалыгын, стилдик-поэтикалык палитрасынын көп түрдүүлүгүн, эркин ыр менен салттуу ырдын, эпикалуулук менен лирикалуулуктун, элегиялуулук менен публицистикалуулуктун чебер карым-катышын көрсөтө алууга жетишкен. Ал жеке керт башына келген кайгысын да («Бала жөнүндө ыр»), жалпы планетанын, адамзаттын кечээги өтмүшүн жана бүгүнкү трагедиясын да («Эки аска», «Эйдос дүйнө»), космостогу лирикалык каармандын

фантастикалык «саякатын» жана андагы ой жүгүртүүлөрүнүн кардиограммасын да («Асман сөз»), аалам жана андагы адам тууралуу жеке туюмун да («Жарыктын ыры») философиялык тереңдик, лирикалык эмоционалдык-экспрессивдүүлүк менен жеткире билет. Анын поэмаларынын көлөмү чакан болгону менен проблемалары масштабдуу, ойлору жыйнактуу жана терең.

Анын поэзиясынын басымдуу бөлүгүн лирика түзгөнү менен эпикалык мазмунга умтулган ырлары жана поэмалары бир топ эле бар. Жеткилең образ жаратуу үчүн акынга лирика менен эпиканын айкашы, кээде окуянын жүрүшүн баяндаган эпикалуу ой жүгүртүү жардамга келет, демек, акындын поэзиядагы бүтүндүгүн лирика менен эпиканын айкашы, гармониясы түзөт.

Ушул эле главанын экинчи бөлүмү **«С.Тургунбаевдин адабий сындагы изденүүлөрү»** деп аталат. С.Тургунбаевдин адабий сынга келиши, сынчы катары таанылышы ХХ кылымдын 70-жылдарынан башталган адабий сынга, көркөм котормого, жаштарга партиялык камкордуктун натыйжасы менен байланыштуу болду. Ошол жылдарда адабий сын, эстетикалык ой жүгүртүү жаңы бийиктикке көтөрүлүп, Салижан Жигитовдун «Ырлар жана жылдар» (1972), Камбаралы Бобуловдун «Адабият жана мезгил» (1973), Кеңешбек Асаналиевдин «Көркөм бийиктиктер» (1974), Мухтар Борбугуловдун «Кенч капкасын ачып...» (1975), Салижан Жигитовдун «Жаңычылык жолунда» (1975), Шаршенбек Үмөталиевдин «Реализм дүйнөсүндө» (1976), Кадыркул Даутовдун «Ырдын өмүрү» (1977) ж.б. китептери чыккан жана ал эмгектер өз кезегинде адабий процесске күчтүү таасир эткен.

Сынчы катары С.Тургунбаев «Акындык чалгында болуу» деген макаласында С.Эралиевдин адабий портретин ачып берет. Ошондой эле Рамис Рыскуловдун поэзиясындагы өзгөчөлүктөрдү кылдат эстетик жана ыр теориясын жакшы өздөштүргөн профессионал катары төмөнкүдөй белгилейт: стандарттык канондордон качуу аракеттери, дүйнөнү, предметтерди, көрүнүштөрдү көркөм, ырахаттуу, таасирдүү, көп кырдуу, табышмактуу, татаал берүү; ырларына ой токтотпогон психологиялык кубулмалуулуктардын мүнөздүүлүгү; моменттик эркин стихиялык кыялдануулардын берилиши жана эрудициянын, шарттуулуктардын басымдуулугу.

С.Тургунбаевдин «Замандаштын дүйнөсү» деп аталган сын жыйнагына кирген «Көркөм сындын эртеңи», «Поэзиянын бийик мураты», «Сынчыл ойдун кыйыры» деген макалалары аны адабиятчы, сынчы катары гана көрсөтпөстөн, сөз өнөрүнө болгон жоопкерчилигин, ыр жазуу маданиятын калыптандыргандыгы диссертацияда кеңири каралды.

Үчүнчү главанын үчүнчү бөлүмү **«Акындын поэзиядагы индивидуалдуулугу жана көркөм котормодогу чеберчилиги»** деп аталат. Акын жана адабиятчы бир топ такшалып калган учурда ХХ кылымдын 80-жылдарында котормо менен көп шугулданды. Монгол элдик мурастарынан «Араттар ыры» жыйнагын, В.Маяковскийдин «Ким болуу

керек», Е.Евтушенконун «Энем жана нейтрон бомба» деген китептерин кыргыз тилине которуп, окурмандарга тартуулады, о.э., М.Ю.Лермонтовдун, Чавчавадзенин, Т.Шевченконун, А.Навоинин ж.б. көптөгөн акындардын чыгармаларын кыргызчалаган. Мына ушундай ар түрдүү доордун, ар түрдүү улуттун, ар кыл адабий багыттын жана түрдүүчө стилдик агымдардын өкүлдөрүнүн ырларын которуу процессинде ал котормонун мектебинен өттү, алардын дүйнөнү поэтикалуу көрө билүү жана чагылдыра алуу өнөрүн үйрөндү. «Араттар ыры» китебинин котормосу тууралуу О.Ибраимовдун пикирин мисал катары келтирдик. Е.Евтушенконун «Энем жана нейтрон бомба» поэмасынын оригиналы менен котормолорун салыштырып карадык. 1982-жылы жарыяланып, 1984-жылы СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган поэмадагы муун сандарынын аябай ар түрдүүлүгүн, термин-аталыштардын, диалогдордун, интерноционалдык сөздөрдүн көптүгүн котормочу кандайча түшүнгөндүгүн, кыргыз окурманына ылайыктаганын далилдөөгө аракеттендик.

XX кылымдын 60-жылдардындагы М.Дудин, Е.Исаев, С.Наровчатов, Е.Евтушенко, Р.Рождественский ж.б. акындар орус поэзиясындагы В.Маяковский менен А.Блоктун лирикалык эпос жаратуу салтын кеңири колдонулуп, чыгармаларында сюжеттик баяндоону, лирикалык монологдорду, философиялык-публицистикалык ой жүгүртүүлөрдү, драманын элементтерин кеңири пайдаланган, Е.Евтушенко турмушту «моменталдык сүрөткө алуу (фотографиялоо)» ыкмасын колдонуп, лирикалык каарманын ураан, чакырык таштоого үйрөткөн. Эмгекте ошол «алтымышынчылар» атуулдук жагынан өзгөчө эрдик көрсөткөнү айтылып келүү менен С.Тургунбаевдин чыгармаларында Е.Евтушенконун «Братская ГЭС», А.Вознесенскийдин «Авось», «Андрей Полисадов», «Ров», «Лонжюмо» поэмаларынын таасири байкалгандыгы белгиленет. Ал чыгыш акындарынан О.Хайямдын рубаилерин, Алишер Навоинин казалдарын кыргыз окурмандарына жеткирүүдө ал чыгармалардын жанры, формасы, акындык ой жүгүртүүлөрүнүн өзгөчөлүктөрү сакталгандыгы жана булар С.Тургунбаевдин жалпы поэтикалык дүйнөсүн мозаикалуу, масштабдуу кылууга салым кошкондугун акындын жеке чыгармачылыгынын жана кыргыз поэзиясынын контекстинде бир кыйла ар тараптуу талдоого алдык.

КОРУТУНДУ

Бул диссертациялык изилдөө XX кылымдын 60-жылдарында кыргыз поэзиясына кошулуп, ошондон бери ондон ашык ыр-поэма жыйнактарын чыгарып, кыргыз адабиятын өзүнүн жекече поэтикалык табылгалары менен байыткан С.Тургунбаевдин чыгармачылыгын ар тараптуу талдоого арналган. Акындын жыйнактан жыйнакка өсүш эволюциясын, ырларынын идеялык-тематикалык, поэтикалык-стилдик өзгөчөлүктөрүн, анын чыгармачылыгына адабий сынчылар жана философтор тарабынан берилген талдоолорду, жеке өзүнүн адабиятчы жана котормочу катары ишмердүүлүгүнүн поэтикалык изденүүлөрүнө тийгизген таасирин, жалпы советтик жана кыргыз поэзиясынын контексттинде анын изденүүлөрүн карап чыгып, эмгектин соңунда төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик:

1. С.Тургунбаев акын катары калыптануу процессин башынан өткөрүп жаткан мезгилде жалпы советтик поэзияда сталиндик жеке адамдын керт башына сыйынуу, адабияттагы коммунисттик коомду эпсиз көкөлөтүү, «конфликтсиздик» деген теориялар бир топ бошот тартып, идеологиялык кысымдар азайып, хрущевдик «жазгы баар» келе баштаган. Мына ошонун натыйжасында «алтымышынчылар» деп аталган акындар тобу жалпы коомго, анын ичинде ыр жаза баштаган жаштарга катуу таасир этип, дүйнөлүк адабиятты өздөштүрүп, мурдагыдай жаза берүүгө мүмкүн эместигин, поэтикалык изденүүлөр мазмун жактан гана эмес форма жактан да керектигин түшүндүрө башташкан. Жалпы советтик поэзиядагы мына ушул тенденция жаш акын катары С.Тургунбаевдин чыгармачылыгына түздөн-түз таасир этти жана ал анын ыр-поэмаларынын жаңы сапаттык белгисин аныктады.

2. Акындын поэтикалык дүйнөсүнүн улуттук адабият таануу жана адабий сындагы ачылыш тарыхын талдоого алуу менен биз анын «Кечки троллейбус» жыйнагы адабий сында жаңылык катары кабыл алынгандыгын, анын дээрлик кийин чыккан жыйнактарынын баары сынчылар тарабынан талдоого алынгандыгын белгиледик. Анын чыгармачылыгы адабиятчылар, философ окумуштуулар тарабынан рецензия, адабий обзор, адабий портрет, сын макала жанрларында анализденгендигин, бирок монографиялык, салыштырма-типологиялык багытта ар тараптуу изилденбегендигин көрсөттүк.

3. С.Тургунбаевдин жалпы чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн белгилөө үчүн анын ырларын, поэмаларын талдап, кыргыз поэзиясынын, жалпы совет адабиятынын айрым өкүлдөрүнүн (Э.Межелейтес, А.Вознесенский, Е.Евтушенко, О.Сулейманов, А.Осмонов, С.Эралиев, Р.Рыскулов ж.б.) чыгармалары менен салыштырдык. Анын поэтикалык индивидуалдуулугу: интеллектуалдык-философиялык ой айтууга ык койгондугу; ассоциативдүү, контрасттуу образдарды чеберчилик менен түзө алгандыгы; эмоциялуу лирикалык каарманды жаратууга аракет

кылгандыгы, бул жагынан орус поэзиясындагы «эстрадалык акындардын» стилин өздөштүргөндүгү; сөз менен иштөө маданиятынан жогорулугу, жаңы сөз айкаштарын жасай коюп, аларга жаңыча стилистикалык-эмоционалдык жүк арткандыгы.

4. Акындын ырларындагы ойду образдуу чагылдыруу үчүн колдонгон каражаттары, стилистикалык боёктору эмгектин бир бөлүгүндө өзгөчө каралды. Анын салттуу кыргыз ыр формасын да, эркин ырды да бирдей колдоно билгендиги, философиялык метафораларды, символикалык образдарды, эмоционалдуу сөз курулмаларын, антитезаны, контрасттуулукту, аллитерация, ассонанс сыяктуу фонетикалык кубулуштарды, диалог формасын, диалектилик сөздөрдү ж.б. колдонушу мисалдардын негизинде анализденди жана бул жагынан акындын чеберчилиги тастыкталды.

5. С.Тургунбаевдин ыр-поэмаларындагы эпикалуулук менен лирикалуулуктун катышын изилдөө бул акындын чыгармачылык бөтөнчөлүгүн түшүнүүнүн зарыл шарты болду. Ал кыргыз поэзиясындагы ойчул поэзияны, эмоционалдык рухту, предмет менен кубулуштун жаңы жагын ача билүүнү, мазмундун салмактуулугун, ырдын таасирдүүлүгүн, интеллектуалдык поэзияны лирикалык чыгармалары менен бирге эле лиро-эпикалык поэмаларында да көрсөтө алды. Анын чыгармаларында сюжеттүүлүк менен лирикалык каармандын ички сезимдеринин ачылышы айкалышып, бирдиктүү бир максатка кызмат кылат.

6. Акындын чыгармачылык өсүүсүнө анын көп жылдар бою «Кыргызстан маданияты» газетасында сын бөлүмүнүн башчысы болуп иштеши, өзү да адабий сынчы катары бир топ проблемалуу жана полемикалуу макалаларды жазышы, «Замандаштын дүйнөсү» деген сын жөнүндөгү китебинде көптөгөн акын-жазуучулардын чыгармаларына берген баасы жөнүндө токтолдук.

7. С.Тургунбаевдин чыгармачылыгына Батыш жана Чыгыш адабиятынын фольклордон тартып, азыркы замандаш акындарына чейинки авторлордун чыгармаларын кыргыз тилине которгон котормочулугу таасир эткендигин эмгекте конкреттүү мисалдардын негизинде көрсөтүп бердик.

Изилдөөнүн жалпы жүрүшүндө алынган натыйжалар менен жыйынтыктар С.Тургунбаевдин чыгармачылыгын түшүнүү жана баалоо үчүн зарылдыгын белгилейбиз жана ошол эле кезде бул акындын көп кырдуу чыгармачылыгы ар тараптуу изилденип бүттү деп айта албайбыз, болочокто бул тема дагы да тереңдетип изилдөөнү талап кылат деп ойлойбуз.

**Изилдөөнүн негизги мазмуну автордун төмөнкү эмгектеринде
чагылдырылган:**

1. Калматова, В.М. Акындын алгачкы китептери адабий сында [Текст] /В.Калматова // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2012. – №1. – 146 – 148-бб.
2. Калматова, В.М. Адабиятчылар жана философтор Сүйөркул Тургунбаевдин чыгармачылыгы тууралуу [Текст] /В.Калматова // Кыргыз тили жана адабияты: окутуунун инновациялык технологиялары. – 2015. - №5. – 66-71-бб.
3. Калматова, В.М. Алыкул жана Сүйөркул [Текст] / В.Калматова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2015. – 130-134-бб.
4. Калматова, В.М. С.Тургунбаевдин алгачкы жыйнактарындагы изденүүлөр: ийгиликтер жана мүчүлүштөр [Текст] /В.Калматова // Кыргыз тили жана адабияты. – 2015. - №27. – 163-165-бб.
5. Калматова, В.М. «Кечки троллейбус» – акындын келечегин аныктаган жыйнак [Текст] /В.Калматова // Кыргыз тили жана адабияты. – 2015. - №27. – 169-171-бб.
6. Калматова, В.М. Бала жана баланы сүйүү – адабиятта [Текст] /В.Калматова // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. И.Арабаев атындагы КМУнун 70 жылдыгына жана Кыргыз Эл мугалими, коомдук ишмер Мукаш Базаркуловдун 80 жылдыгына арналган “Кыргыз Республикасынын педагогикалык билим берүүсүн модернизациялоонун көйгөйлөрү жана перспективалары” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Атайын чыгарылышы. Серия: педагогика. – 2015. – 423-428-бб.
7. Калматова, В.М. Сүйөркул Тургунбаевдин чыгармачылыгы тууралуу адабий изилдөөлөр [Текст] /В.Калматова // ОшМУнун жарчысы. – 2016. -№1. – 129-133-бб.
8. Калматова, В.М. // Влияние литературного перевода на поэтическое мастерство Суеркула Тургунбаева [Текст] /В.Калматова // Молодой Ученый. – Казань, 2016. - №26. – С.781-783. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27432746>
9. Калматова, В.М. // Лирическое и эпическое в поэмах Суеркула Тургунбаева [Текст] /В.Калматова // Молодой Ученый. – Казань, 2016. - №26. – С.783-785. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27432747>
10. Калматова, В.М. Акын С.Тургунбаевдин поэзиясындагы көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу [Текст] /В.Калматова // Известия вузов Кыргызстана. – 2015. - №6. – С. 264-266.
11. Калматова, В.М. С.Тургунбаевдин “Бала жөнүндө ыр” поэмасы [Текст] /В.Калматова // ОшМУнун жарчысы. – 2015. - №4. – 147-152-бб.
12. Калматова, В.М. С.Тургунбаевдин сынчылык чеберчилиги [Текст] /В.Калматова // ОшМУнун жарчысы. – 2018. - №2. – 163-166-бб
13. Калматова, В.М. Кыргыз эл акыны С.Тургунбаевдин котормочулук чеберчилиги [Текст] /В.Калматова // ОшМУнун жарчысы. – 2018. - №2. – 160-163 –бб.

14. Калматова, В.М. Кыргыз адабиятындагы жана Сүйөркул Тургунбаевдин поэзиясындагы [Текст] /В.Калматова // ОшМУнун жарчысы. – 2015. - №4. – 85-88 –бб.

Калматова Венера Маматбековнанын «Сүйөркул Тургунбаевдин поэтикалык дүйнөсү» деген темадагы (адистиги 10.01.01 – кыргыз адабияты) филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: акындын концепциясы, бейуйкаш ыр, эркин ыр, эмоционалдык патетика, элегия, интеллектуалдуу поэзия, образ жана образдуулук салттуу кыргыз ыры, стилистикалык каражаттар, философиялык маанай, ырдын ыргагы.

Изилдөө объектиси: С.Тургунбаевдин чыгармачылыгы.

Изилдөө предмети: С.Тургунбаевдин ырларынын, поэмаларынын темасы, идеясы, поэтикасы, акындын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөөнүн максаты: С.Тургунбаевдин чыгармачылык индивидуалдуулугун, анын поэтикалык дүйнөсүн кыргыз адабиятынын алкагында талдоого алуу.

Изилдөө усулдары: Адабий-типологиялык, маданий-тарыхый аспектиден анализдөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргыз жана дүйнөлүк адабият таануу илиминин жетишкендиктерине негизделип, акын С.Тургунбаевдин чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, анын ырларынын, поэмаларынын идеялык-тематикалык, стилдик бөтөнчөлүктөрү, образдуулукту түзүү каражаттарды улуттук адабият таанууда алгачкы жолу кеңири жана ырааттуу ачып берилди.

Изилдөөдө алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү: эмгектен алынган тыянактар, сунуштар кыргыз адабият таануусундагы улуттук поэзияны, анын ичинде С.Тургунбаевдин чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө, кыргыз адабиятынын тарыхынын курсун кайра иштөөдө, жогорку окуу жайларынын жана орто мектептердин окуу программаларын, окуу китептерин, окуу-методикалык колдонмолорун жазууда пайдаланылат. Жогорку окуу жайларында атайын курстарды жана семинарларды өтүүдө, акындын чыгармачылык жолун изилдөөдө колдонулат.

РЕЗЮМЕ

Диссертации **Калматовой Венеры Маматбековны** на тему «Поэтический мир Суйоркула Тургунбаева», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: акындын концепциясы, бейуйкаш ыр, эркин ыр, эмоционалдык патетика, элегия, интеллектуалдуу поэзия, образ жана образдуулук салттуу кыргыз ыры, стилистикалык каражаттар, философиялык маанай, ырдын ыргагы.

Объект исследования: Творчество С.Тургунбаева.

Предмет исследования: Тема, идея, поэтика стихов и поэм С.Тургунбаева, творческие особенности поэта.

Цель исследования: Анализ творческой индивидуальности и поэтического мира С.Тургунбаева в рамках кыргызской литературы.

Методы исследования: анализ в литературно-типологическом, культурно-историческом аспектах.

Научная новизна исследования: впервые последовательно и широко раскрыты в национальной литературе творческие особенности поэзии С.Тургунбаева, идейно-тематическое, стилевое своеобразие и средства создания образности его стихотворений и поэм на основе достижений кыргызского и мирового литературоведения.

Практическая значимость полученных результатов: полученные выводы и результаты исследования, а также рекомендации могут быть использованы в изучении национальной поэзии в кыргызском литературоведении, в том числе творчества С.Тургунбаева, в переработке курса истории кыргызской литературы, в создании учебных программ, учебников и учебно-методических пособий по кыргызской литературе и методике его преподавания для учебных заведений высшего и среднего профессионального образования, а также школ. А также могут послужить материалом для спецкурсов и спецсеминаров для студентов высших учебных заведений.

ABSTRACT

of the research thesis of *Kalmatova Venera Mamatbekovna* on the topic: «*Poetic world of Suerkul Turgunbaev*», presented for the academic degree of candidate of science in philology by the speciality: 10.01.01 - Kyrgyz literature

Keywords: intellectual poetry, conception of poet, free verse, unrhymed verse, traditional Kyrgyz verse, philosophical mood, emotional pathetic, rhythm of verse, elegy, character and vividness, stylistic facilities.

Object of research: Poetic world by Suerkul Turgunbaev.

Subject of research: Theme, idea, poetics of verses and poems of Suerkul Turgunbaev, creative features of the poet.

Research objective: Analysis of creative individuality and poetic world of Suerkul Turgunbaev within the framework Kyrgyz literatures.

Research methods: Analysis in the literary-typological, cultural and historical aspects

Scientific novelty of the research: For the first time the literary and cultural features of S. Turgunbayev's poetry, ideological and thematic, style originality and means of creating imagery of his poems in the national literature has been researched consistently and widely based on the achievements of the Kyrgyz and world literary criticism.

Practical significance of the obtained results: The findings and results of the research obtained, as well as recommendations can be applied in studying national poetry in the Kyrgyz literary criticism, including S. Turgunbaev's creativity, in revising the history of Kyrgyz literature, in creating curricula, textbooks, teaching materials and manuals on the Kyrgyz literature and methods of teaching at higher educational institutions and secondary higher and vocational schools. Further the research results can serve as a material for special courses and special seminars for students of higher educational institutions.